

Társadalomtörténeti filologizálás, avagy hogyan írjunk statisztikai elemzést a szkepticizmus korában?

Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. A múlt ösvényén című sorozat. Sorozatszerkesztő: Gyáni Gábor. L'Harmattan, Budapest, 2011.*
447 oldal

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Szociológia Tanszékének éléről, valamint az egyetemi katedráról 2012-ben visszavonult Kovács István Gábornak az elmúlt harmincöt évben készült fontosabb írásait gyűjtötte egy kötetbe a L'Harmattan Kiadó. A tanulmányokat megalapozó kutatásokba fektetett munkát illetően bátran használhatnánk a sziszifuszi jelzőt, esetünkben ez azért lenne mégis indokolatlan és illetlen, mert a kőgörgetésre ítélt Sziszüphosz emberfeletti munkája sohasem vezetett eredményre. Kovács István Gábor viszont nem hiába görgette azt a bizonyos sziszifuszi követ, számos értékes, alapos műgonddal elkészített tanulmány került ki a kezei közül. Akinek volt szerencséje részt venni a kutatómunkában – közéjük sorolhatom jómagam is –, egyetért velem abban, hogy olyan módszertani alaposág és olyan kutatói attitűd jellemzi Kovács István Gábert, mely példaként szolgálhat minden társadalomtörténész számára.

A tanulmányok nem kronologikus sorrendben követik egymást, hanem három nagy tematikus egységbe rendeződnek. Az első blokk a *Történeti elitkutatás* nevet viseli, melyet a *Felekezet és etnikum – Iskola és asszimiláció* című fejezet követ. Ez utóbbiban két vitairat és három, Sáros megye nyelvi viszonyaival, valamint a Sáros megyei tanítókkal foglalkozó tanulmány kapott helyet. Ennek az egységnek a középpontjában

a felekezeti és nemzetiségi viszonyok változása, az asszimiláció kérdése áll. A kötet utolsó, *A kalendáriumok és a paraszti kultúra* című fejezetében a népi kultúra egy sajátos szegmensét ismerhetjük meg.

Nincs arra mód, hogy minden tanulmányt részletesen bemutassak, de erre nincs is szükség, hiszen a társadalomtörténet iránt érdeklődők a kötetbe szerkesztett tanulmányok jó részével már korábban találkozhattak.

A számos klasszikussá vált társadalomtörténeti művet létrehozó hazai elitkutató csoport történeti bemutatása tudománytörténetileg is érdekes kuriózum, hiszen a szerző maga is részese volt az eseményeknek.¹ Az 1970-es évek végén Huszár Tibor kezdeményezésére útnak induló kutatói munka és a párhuzamosan folyó szakmai diskurzus hatására lassan kibontakoztak az elitkutatás elméleti alapjai. Az elit meghatározása két dologra támaszkodott: egyfelől a formális, intézményes pozíciókra, másfelől a társadalmi szektorok vagy alrendszerek szerinti fragmentáltságra (politikai, gazdasági, egyházi, katonai és tudáselit). A javak elosztását felügyelő és végrehajtó intézmények élén álló személyek alkották tehát – többes számban használva – az országos eliteket. Innen jutott el Kovács is saját elitdefiníciójához: „Tudáseliten így a tudást ter-

¹ Csak néhányat megemlítve a hazai elitkutatás eredményeiből: Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest, 1987.; Gergely Jenő: *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–45*. Budapest, 1992.; Lengyel György: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból*. Budapest, 1993.

melő, közvetítő, elosztó, ellenőrző intézmények, szervezetek vezető pozícióit elfoglaló személyek csoportjait értjük.” (58. old.) A munkamegosztás során jutott Kovács István Gábornak osztályrészül az a feladat, hogy a két háború közötti értelmiségi elit, későbbi nevén tudáselit vizsgálatát elvégezze. Ezzel kapcsolatos megállapításait két tanulmányban összegezte, melyek közül véleményem szerint *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon* tanulmány külön figyelmet érdemel. Egy kicsit messzebből indulva szeretnék rávilágítani e tanulmány érdemeire, melyben a tudáselit egy speciális csoportjának, az egyetemi tanároknak a társadalmi származását mutatja be a szerző.

Manapság a nagy társadalmi struktúrák és ezen struktúrák mozgásának vizsgálatát egyre több kritika éri. Maga Kovács is fenntartásokkal közelít a makroszintű elemzések felé: „Nem feltétlenül csak a nagy tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem örömmel le lehetnének sok kisebb szociokulturális, etnokulturális alakzat, művelődési tömb megtalálásában, megrajzolásában és megelevenítésében is.” (192. old.)

A kritikusok szerint a társadalmi makrocsoportokról alkotott tudományos elképzelések ugyanis csupán a valóságról alkotott reprezentációk, akárcsak a történelmi szereplők elképzelései. Ez utóbbiak érdeme ráadásul – folytatják a kritikusok –, hogy a szereplők konkrét, hétköznapi tapasztalataiból építkeznek, szemben a tudományos teóriákkal. Lassan tehát a társadalmi makrocsoportok vizsgálatának a helyét a társadalomról alkotott elképzelések vizsgálata vette át.² Ezzel párhuzamosan létjogosultságát veszítette az a megközelítés is, mely a társadalmi–történelmi szereplőket bizonyos előre meghatározott tényezők alapján (vagyon,

jövedelem, foglalkozás, végzettség, életmód stb.) sorolja be az előzetesen, tudományos szempontok alapján kialakított makrocsoportokba. Nemcsak az önmeghatározás, a szubjektív önbesorolás vált fontosabbá, hanem az interakcióknak, a társadalmasodás folyamatának az elemzése is. (Gondolok itt például a befogadás–kizárás társadalmi gyakorlatára, mely a társadalmasodásnak, a csoportképződésnek fontos eleme.)³

A statisztikai feldolgozást készítő társadalomtörténészeknek két kérdésre kell választ találni: egyfelől, hogy milyen társadalmi csoportokkal dolgozzon, milyen módszerrel határozza meg az egyes kategóriákat; másfelől, hogyan végezze el a szereplők klasszifikációját, besorolását. Mivel adottságként kell elfogadni, hogy rivális reprezentációk, elképzelések léteznek a társadalmi valóságról, és a statisztikai kutatásoknak nem ezeknek a reprezentációknak a vizsgálata az elsődleges célja, a társadalomtörténészeknek két szempontot kell szem előtt tartania. Egyrészt olyan reprezentációt kell választani, mely figyelembe veszi az adott történelmi kor elképzeléseit. Számba vehetjük például a madártávlatból készített kortárs struktúraleírásokat (felmérések, népszámlá-

³ Simmel szavaival élve: „Mindazt, ami az egyéneknél, minden történelmi valóság közvetlenül konkrét lelőhelyén ösztönként, érdekként, célként, hajlamként, mozgásként jelen van, mégpedig úgy, hogy általa képes másokra hatást gyakorolni, vagy másoktól hatásokat elszívni, a társadalmasodás tartalmának, tehát *anyagának* nevezem. Önmagukban ezek az anyagok még nem társadalmi természetűek. Sem az éhség, a szerelem, a vallás vagy a munka. Akkor válnak társadalommá, ha az egyének elszigetelt *egymasmellettiségét* az *egymással* való létezés és *egymásért* való élés meghatározott formáivá alakítják. Az emberek tömege nem lesz társadalommá az által, hogy céljai vannak. A térbeli és időbeli egymás mellett létezésből akkor lesz társadalom, ha kölcsönös befolyásolás lép fel.” Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 1973. 187.

² Czoch Gábor: *A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata*. Századvég, 15. sz. (1999/tél) 17–38.

lások, tudományos művek stb.), de még jobb, ha kategóriáink kötődnek a társadalmasodás folyamatához, a mikroszintű csoportképződési mechanizmusokhoz is. Ha nem előzetesen szeretnénk a kategóriákat kialakítani, akkor kialakíthatjuk a kategóriarendszert a státuszt, foglalkozást leíró korabeli megnevezésekből kiindulva is, ezzel adva választ egyúttal a klasszifikáció problémájára is.⁴ Az igazi kihívást mégis az jelenti, hogyan tudjuk a kategóriarendszert ötvözni a mikroszintű csoportképződési folyamatokkal, a társadalmasodás folyamatával, a társadalom ugyanis nem pusztán egy merev, felülről ránk kényszerített struktúra, hanem a hétköznapi interakcióban megnyilvánuló és formálódó entitás is egyben. A hétköznapi interakció és a makroszintű struktúra kapcsolódási pontjait keressük tulajdonképpen. A hagyományos struktúra-képző változók (vagyon, jövedelem, foglalkozás, képzettség stb.) is befolyásolják a társadalmasodás folyamatát, de mégsem jelennek meg direkt módon a hétköznapi interakció szintjén. Olyan számszerűsíthető mutatót kell tehát találnunk, mely direkt módon jelzi a hétköznapi interakciókban is megnyilvánuló hierarchikus viszonyt. Nézzük most meg, hogy ezzel a kihívással, mennyire volt képes megbirkózni Kovács István Gábor.

A 19. századi társadalom szerkezetét – Kövér György nyomán – legújabbban három tengely mentén szokás megrajzolni (vagyon- és jövedelemmegoszlás; tevékenység-szerkezet; rang és presztízs).⁵ Ez utóbbit, a presztízst tekinthetjük a hétköznapi érintkezés során legdirektebb módon megnyilvánuló struktúra-képző tényezőnek. Kovács is ebből a három tengelyből indult ki: szám-

ba vette a vagyoni és jövedelmi helyzetet, a képzettséget, a foglalkozást, de a társadalmi hierarchia kialakítása során arra törekedett, hogy a megszólítást mint a társadalmi presztízst, a társadalmi rang általános jelzőjét alkalmazza. Az adatgyűjtés és -elemzés során bebizonyosodott, hogy egy adott vagyoni és jövedelmi helyzet esetén az illető igyekezett a társadalmi állásához illő presztízselemeket összegyűjteni (kitüntetés, kaszinótagság stb.). A vagyoni, jövedelmi helyzet és az ehhez megfelelő társadalmi rang inkonzisztenciája jelentette inkább a kivételt. Nem állíthatjuk, hogy Kovácsnak sikerült maradéktalanul eloszlatni a struktúrákkal és statisztikai elemzésekkel kapcsolatos szépsziszt (jöllehet explicit módon ez nem is állt szándékában), de fontos elindulni a statisztikai elemzések kapcsán olyan irányba, mely – túl a hagyományos struktúra-képző elemeken – képes a hétköznapi interakciókban megnyilvánuló társadalmasodási folyamatokat is figyelembe venni. Ebből a szempontból a társadalmi presztízst egy jól mérhető szegmensét sikerült megragadnia.

A tanulmány értékét nemcsak a fent említett eljárás növeli, hanem az adatgyűjtési módszer is. A társadalmi származás feltárását – az általános gyakorlattal ellentétben – Kovács nem egy tömeges adatokat tartalmazó, könnyen kódolható forrástípust felhasználva végezte el, hanem a fellelhető források széles köréből merített. Az apák esetén például három időmetszetet (és számtalan forrást) vett alapul, ezáltal lehetővé vált az életpályák nyomon követése is. Ez a minőségi adatbázis tette lehetővé a fenti, társadalmi presztízsen nyugvó hierarchikus besorolást is.

Ez a fajta, megalkuvást nem tűrő módszertani precizitás jellemzi Kovács vitairatait is. Módszere, hogy forráskritikai észrevételek alapján megkérdőjelezi a szerzők kiindulópontját, előfeltevéseit, rámutat a következetlenségekre, valamint a becslési pontatlanságokra, ezáltal érvénytelenítve a végső konklúziót is. Az *Ellenreformáció – termé-*

⁴ Keller Márkus: *Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetesek rekrutációja és mobilitása, 1876–1930.* Aetas, 19. évf. (2004) 1. sz. 144–157.

⁵ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 2003. 70–77.

szetes szaporulat – vándormozgalmak című tanulmányban kétségbe vonja Faragó Tamás azon állítását, hogy a 18. században a felekezeti szerkezetváltás oka elsősorban a felekezeti eltérő népszaporulatban keresendő. Karády Viktor két tanulmányának megállapításait vitatva pedig arra az álláspontra jut a „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban című tanulmányban, hogy az anyanyelv alapján magyarnak tekinthető személyek nem voltak alulreprezentálva a középiskolai oktatásban.

Ebben a blokkban kapott helyet a Sáros megye viszonyaival foglalkozó három tanulmány is. A *Sáros megye nyelvi viszonyai* című tanulmányban Kovács számba veszi a nyelvi-etnikai átrendeződés mögött álló tényezőket, és meghatározza a nyelvi asszimiláció irányait is. *A tanítási nyelv Sáros megye népiskoláiban* című tanulmány beszédes nevével azt nyújtja, amit ígér. Ez a két tanulmány alapozza meg a Sáros megyei tanítókkal foglalkozó *A nyelvi asszimiláció ösvényei* című tanulmányt. Ez a néptanítói réteg nemcsak fontos asszimilációs tényezőt jelentett, de maga is alanya volt az asszimilációnak. Kovács meggyőzően érvel amellett, hogy a tanítók nyelvi asszimilációja és ezzel párhuzamosan jelentkező identitásváltása – a politikai nyomás mellett – a karrierépítés és társadalmi emelkedés iránti vágyból táplálkozott.

A kalendáriumok és a paraszti kultúra nevű fejezet az 1980-as években született írásokat tartalmazza. Ahogy arra Kovács István Gábor is rámutat, a kalendáriumok a modern tömegsajtó előtti korban fontos tényezőt jelentettek a paraszti kultúra, művelődés és értékrend alakulásában. A hagyományos paraszti kultúra azonban szívósnak bizonyult. Az újfajta szemléletet képviselő és a nép felvilágosítását szolgáló kiadványokat így elsősorban a polgárosuló parasztság körében forgatták előszeretettel.

Grafomán világban élünk, a hazai történelmi munkákat illetően is nehéz naprakésznek lenni. Más írások közül azonban igényessége és alaposága kiemeli Kovács István Gábor munkáit, de bátran mondhatjuk, hogy egész munkásságát. Nem egyszerűen csak kiforrott szövegekről beszélhetünk, hanem párját ritkító, nagy volumenű kutatási munkáról is. Ez az alaposág magából a kutatói attitűdből eredeztethető: „...más eredményt hozhat itt az időigényes »filologizálás«, mint bármely tömegesebb forrástípus rutinszerű lekódolása”. (117. old.) Ez a kutatómódszerteremtésbe épülő „filologizáló hozzáállás” és alapos forráskritika a záloga a kutatási eredményeknek, végső soron pedig a megalapozott társadalomtörténeti elméleteknek.

MAGOS GERGELY